

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ УЧНІВ ПРАВОЗНАВСТВА У 2016-2017 Н.Р.

Методичні акценти навчання правознавства

1. Зміщення уваги з накопичення знань до формування здатності учнів самостійно здобувати, аналізувати, тлумачити, переосмислювати, інтерпретувати, оцінювати й застосовувати на практиці різноманітну правову інформацію.

2. Формування правової предметної компетентності як результату навчання у сукупності її складників: когнітивного (правові знання), діяльнісного (правові вміння й навички) та аксіологічного (емоційне ставлення до правових явищ, ціннісний досвід учнів).

3. Врахування змін, внесених до окремих законів: до статті 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо призову громадян України на строкову військову службу (від 18.02.2016 р. № 1008-VIII); до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України (від 04.02.2016р. № 990-VIII); «Про державну службу» (від 10.12.2015 р. № 889-VIII), щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг (від 10.12.2015 р. № 888-VIII); «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань (від 26.11.2015 р. № 835-VIII), «Про Державне бюро розслідувань» (від 12.11.2015 р. № 794-VIII), «Про зовнішню трудову міграцію» (від 05.11.2015 р. № 761-VIII), «Про електронну комерцію» (від 03.09.2015 р. № 675-VIII). Слід також узяти до уваги перспективні зміни до Конституції та законів України, що перебувають на розгляді у Верховній Раді України: зміни до Конституції України щодо децентралізації влади та правосуддя, проекти Трудового кодексу України, закони України «Про освіту», «Про професійну освіту», «Про службу в органах місцевого самоврядування».

4. Систематичне застосування інтерактивних методів як-от: аналіз і розв'язання правових ситуацій, «мозковий штурм», робота в малих групах, ситуативне моделювання, дискусія, прес-метод та ін.

5. Приділення уваги формуванню понятійного апарату учнів як основи їхніх знань через систему пізнавальних завдань, наприклад: складання юридичного словничка за статтями закону, виявлення в тексті й пояснення чільних правових понять, завдання на порівняння, побудову графічних організаторів тощо.

6. Посилення пізнавального інтересу до предметів правознавчого змісту через залучення учнів до участі в позаурочних і позашкільних заходах із правової тематики – конкурсах (творів із прав людини, податкового законодавства, малюнків та ін.), тематичних декадах і тижнях, олімпіадах, турнірах юних правознавців тощо.

7. Використання ресурсних осіб на уроках із правознавства і в позаурочній діяльності з предмета – депутатів місцевих рад, державних

службовців місцевих органів виконавчої влади, суддів місцевих судів, представників обласних/районних управлінь юстиції, що сприяє підвищенню мотивації й інтересу учнів до правознавства, професійній орієнтації та вибору профілю навчання в старшій школі.

Особливості навчання правознавства учнів основної школи

Навчання учнів практичного курсу правознавства має відбуватися за програмою, що зазнала змін внаслідок розвантаження в 2015 році.

При організації навчання учнів 9-го класу правознавства в центрі уваги вчителя мають перебувати практичний і творчий складники їхньої навчальної діяльності. З метою реалізації практико-орієнтувального спрямування практичного курсу правознавства вчителю слід широко застосовувати в навчанні дев'ятикласників пізнавальні завдання, що формують і розвивають їхні предметні вміння застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці.

На уроках учні мають вправлятися в аналізі правових ситуацій, розв'язанні юридичних задач, складанні за зразком юридичних документів, аналізі фрагментів нормативно-правових актів, побудові схем, логічних ланцюжків, карт понять тощо.

Навчання практичного курсу правознавства має задовольняти потреби учнів, сприяти їхньому особистісному розвитку. Відтак до реєстру видів навчальної діяльності учнів слід включати такі види робіт учнів як виконання проектів (індивідуальних чи групових), підготовка міні доповідей та презентацій з актуальних правових тем, написання творів-роздумів тощо.

Особливості навчання правознавства учнів старшої школи.

У 2016 році на виконання наказу МОН України від 08.02.2016 № 92 «Про організацію доопрацювання навчальних програм для учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» у навчальні програми предмета «Правоознавство» старшої школи рівня стандарту та профільного рівня внесено зміни.

В обох навчальних програмах зменшено обсяг матеріалу з відповідним відображенням цих змін у державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, переструктуровано зміст окремих тем й уточнено їх назви. Навчальна програма «Правоознавство» (профільний рівень) суттєво розвантажена за рахунок вилучення надмірно деталізованих питань практично в усіх темах – зменшено обсяг змісту, особливо щодо опису й характеристики тих чи інших правових явищ, моделювання учнями правових процесів/процедур тощо.

Згідно рекомендацій ОБСЄ щодо впровадження підходу, заснованого на правах людини, до загальної середньої освіти в Україні (соціогуманітарний цикл), обидві програми посилено освітнім компонентом навчання прав людини. Приміром, у навчальній програмі рівня стандарту у відповідних темах виокремлено питання: «Покоління прав людини» в темі «Особа, суспільство держава»; «Міжнародні стандарти у галузі прав людини: поняття, акти, що їх закріплюють» у темі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та ін. Також уведено практичні заняття з відповідної тематики (наприклад, «Європейський суд з прав людини» (10 кл., рівень

стандарту), «Право на громадянство», «Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання», «Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля». «Міжнародні гарантії прав дитини», «Застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини в Україні» (10 кл., профільний рівень)).

Змістовий акцент у програмах зміщено в бік людиноцентричного підходу як за рахунок тем із галузі прав людини, так і через уведення відповідних питань. Наприклад, у темі 1 «Поняття і загальна характеристика права» частини другої «Основи теорії права» пропонується розглянути питання «Основоположні та загальні принципи права», вивчивши яке учні зможуть пояснювати основоположні (справедливість, рівність, свобода, гуманізм) та загальні (пропорційність, правова визначеність, розумність, добросовісність) принципи права. Формулювання й пояснення учнями доволі складних філософсько-правових категорій може викликати певні труднощі, тому вчителю варто викладати це питання у форматі міні лекції з підкріпленням загальнотеоретичних позицій прикладами, поданими учнями.

Особливу увагу вчитель має приділяти міжкурсовим зв'язкам предметів «Правознавство. Практичний курс» (9-й клас) і «Правознавство» рівня стандарту (10 кл.) та профільного рівня (10-11 кл.). Частково це можна реалізувати за рахунок винесення на повторення (етап актуалізації знань учнів на уроці) правових понять, що вивчалися учнями в 9-му класі як-от право, правовідносини, правопорушення, юридична відповідальність, злочин, договір, шлюб та багато інших. Для того, щоб така робота була ефективною, повторення тих чи інших понять має виноситися на домашню роботу учнів як випереджувальне завдання.

Якщо вчитель у попередній навчальний рік застосовував на уроках правознавства активні й інтерактивні методи (а цього вимагає навчальна програма практичного курсу правознавства), то такі методи вже будуть для учнів не новими, а алгоритми – знайомими. Утім, вчителю варто нагадувати учням порядок дій за тою чи іншою технологією через озвучення коротких інструкцій або надання пам'яток.

Вчителеві правознавства не варто ігнорувати уроки підсумкового повторення й узагальнення, передбачені програмами, а також резервним часом (якщо такий виникне). Уроки повторення й узагальнення не слід використовувати для надолуження учнями теоретичного матеріалу. На таких уроках вчитель має запропонувати учням різноманітні завдання репродуктивного, пізнавального й творчого типу – тести, презентації, обговорення дискусійних питань тощо. Резервний час може бути використаний для зустрічей учнів із представниками юридичних професій, державними службовцями, депутатами місцевих рад, для ділових ігор, турнірних боїв чи підбиття підсумків учнівських проектів.

Практичні заняття: методичний аспект

Новелою обох програм із правознавства є введення практичних занять (уроків-юридичних практикумів та практичних занять із визначеною темою),

що посилює практичне спрямування шкільного правознавства. Такі заняття є уроками застосування правових знань, предметних умінь і навичок, де учні індивідуально й взаємодіючи між собою (у парах та малих групах) під керуванням учителя розв'язують юридичні задачі, відтворюють юридичні процедури, опрацьовують джерела права, ґрунтовно характеризують правові явища й процеси тощо. Практичні заняття можуть використовуватися вчителем і в якості уроків тематичного оцінювання учнів.

Для 10-го класу рівня стандарту таких занять заплановано 7, 4 з яких є тематичними: «Характеристика державного ладу», «Європейський суд з прав людини», «Вибори до органів місцевого самоврядування», «Особливості права власності неповнолітніх», і 3 – це юридичні практикуми, де передбачено аналіз правових ситуацій та розв'язання юридичних задач із тих чи інших галузей права України.

Під час юридичних практикумів слід організувати роботу учнів із аналізу (розв'язання) правової ситуації за запитаннями до неї. Така робота передбачає застосування учнями комплексу предметних знань (в тому числі й положень законодавства) й спрямована на розвиток навички учнів послуговуватися набутими правовими знаннями й застосовувати предметні вміння, а також представляти оцінні судження щодо правових подій, явищ і процесів. Запитання до ситуації можуть бути такими: *про який вид правовідносин за галуззю права йдеться; положеннями якого нормативно-правового акту регулюється ця ситуація; як має бути розв'язана ситуація (вирішена справа)* тощо.

У програмі для учнів профільних класів заплановано 22 практичні заняття – по 11 в 10-му та 11-му класах. Такі заняття надають учням можливість застосувати правові знання до аналізу й розв'язку конкретних ситуацій, удосконалити вміння працювати з нормативно-правовими актами, розвинути комунікативні навички, утвердитися в професійному виборі тощо.

Глибина змісту профільного предмета й наявний часовий ресурс, передбачений програмою (3 год. на тиждень), дозволяє систематично застосовувати на уроках і під час домашньої роботи учнів аналіз і розв'язання правових ситуацій. Якщо в навчанні учнів 10-го класу (рівень стандарту) слід використовувати односюжетні правові ситуації, то учням профільних класів варто пропонувати юридичні задачі, фігуранти яких виступають учасниками правовідносин, врегульованих нормами кількох галузей права.

Ефективність такої роботи залежить від дотримання вчителем правознавства при підготовці та під час заняття низки правил, а саме:

- 1) правові ситуації мають бути життєвими (такими, що реально можуть статися в житті) та містити конкретні дані про фігурантів, документи, формулювання завдань мовою їх учасників;
- 2) правові ситуації (крім простих) зазвичай не мають однозначної відповіді;
- 3) застосування правових ситуацій доречне на будь-якому етапі уроку – для мотивації, формування навичок, перевірки знань тощо;
- 4) обов'язковим є дотримання учнями певного алгоритму, як-от: а) визначити галузь права, що регулює описані в ситуації правовідносини; виокремити правовідносини та їх складники; б) на

основі положень відповідних нормативно-правових актів визначати правові норми, що встановлюють правомірні моделі поведінки суб'єктів правовідносин; в) з'ясувати правомірність чи неправомірність дій фігурантів та їхні дії із захисту своїх прав; г) запропонувати варіанти розв'язку ситуації; д) сформулювати висновки чи намітити подальші дії.

З огляду на те, що практичні заняття відсутні в чинних підручниках із правознавства, вчителю слід ретельно ставитися до їх підготовки: добирати юридичні задачі й фрагменти нормативно-правових актів, формулювати до них запитання, відбирати способи й форми самооцінювання та взаємооцінювання учнів, укладати список юридичної літератури та Інтернет-ресурсів тощо.

НАВЧАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ШКОЛЯРІВ

Освіта з прав людини – це навчання, просвітницька, інформаційна, практична діяльність та активні дії школярів, спрямовані на набуття знань, формування вмінь, ставлень та відповідних поведінкових моделей. Її сутність полягає у набутті учнями знань про права, свободи і обов'язки людини, механізми їх захисту, формуванні навичок реалізації та захисту прав людини, ціннісних установок щодо важливості поваги до прав людини, відповідальності як умов ефективного функціонування громадянського суспільства, утвердження правової держави й збереження миру.

Метою освіти з прав людини є забезпечення загальної поваги до прав і основоположних свобод людини, їх підтримки та захисту.

У Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України 25 серпня 2015 року, одним з пріоритетних напрямів визнається важливість підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини та запровадження підходу, заснованого на правах людини, до навчального процесу.

Система шкільної освіти відіграє головну роль у підготовці молоді до розуміння і усвідомлення цінності прав людини, а також до відстоювання прав.

Заснований на правах людини підхід передбачає інтеграцію принципів прав людини в усі етапи планування й реалізації освітніх програм як-от включення питань/тем, присвячених правам людини, у чинні програми предметів інваріантної та варіативної частин навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів; розробка й упровадження в навчальний процес нових курсів або спеціальних предметів.

Суспільствознавчі предмети мають значний потенціал для розв'язання означеного завдання. Викладання суспільствознавчих предметів надає широкі можливості для імплементації питань, пов'язаних із правами людини, в зміст як інваріантних (історія, правознавство, «Людина і світ»), так і варіативних предметів («Етика», «Громадянська освіта»), починаючи з початкової школи («Я у світі», «Літературне читання» та ін.).

У початковій школі в учнів мають формуватись уміння ненасильницького розв'язання конфліктних ситуацій та повага до інших; у

середній школі учні у процесі вивчення історії, географії, суспільствознавства, етики, мови та літератури мають опанувати більш абстрактними ідеями, що містять філософські, політичні та правові поняття прав людини. У старшій школі зусилля мають спрямовуватися на поглиблення цих ідей й надання їм вектору практичної реалізації.

Навчання прав людини охоплює: знання та навички – ознайомлення учнів із правами людини та механізмами забезпечення їхнього захисту, а також набуття навичок їхнього застосування у повсякденному житті; ціннісний досвід, світоглядні підходи, поведінкові моделі поведінки; дії – вжиття заходів щодо захисту й заохочення прав людини.

У ході навчання прав людини розширюються знання учнів про демократію, правові процеси та явища суспільного життя, про права, свободи і обов'язки людини і громадянина, про основи життя суспільства, формується їхня громадянська позиція та соціально-політичні орієнтації, вдосконалюється готовність захищати свої права і права інших людей, будувати індивідуальну і колективну діяльність на основі компромісу та співпраці. Щоб учні сприйняли права людини як реальну площину буття, важливо сформувані в них розуміння того, що права не реалізовуватимуться й не розвиватимуться без їхньої активної участі.

Навчання прав людини школярів базується на виокремленні основних компетенцій учнів (знання й розуміння, вміння й навички, ставлення й цінності) та відповідності навчального змісту предметів основним складникам освіти з прав людини (формування знань про права людини; розуміння механізмів реалізації та захисту прав людини; формування практичних навичок забезпечення й захисту прав людини як своїх, так і прав інших людей; розуміння й сприйняття учнями таких цінностей як справедливість, рівність, свобода, демократія; формування здатності аналізувати та реагувати на ситуації, коли права людини опиняються під загрозою).

Навчання прав людини повинно мати позитивне спрямування, адже численні приклади порушення прав людини й нехтування ними породжують в учнів відчуття зневіри та безсилля. Відтак необхідно акцентувати увагу учнів на здобутках та прогресі людства у цій сфері.

Навчання прав людини має набувати практичного спрямування, щоб учні ставилися до складних категорій не як до абстракції чи фікції, а основи своєї життєдіяльності в мінливому сучасному світі. Приміром, на уроках правознавства з відповідними темами учням можна запропонувати обговорити в форматі дискусії, дебатів, прес-методу та т.п. питання на кшталт:

Кожній людині варто мати знання про права і свободи людини. Доберіть аргументи, які, на вашу думку, переконують у цьому іншу людину.

Чи погоджуєтесь ви з досить поширеним висловлюванням: «Немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав»? Чому? Підберіть 2–3 аргументи, що доводять вашу думку.

Поміркуйте: чи може існувати однакове для всіх людей і народів - хоча б де і коли вони не проживали – розуміння прав людини? Свою відповідь обґрунтуйте.

Чому основу уявлень про права людини склали природні права?

Джон Локк природними вважав три права людини: право на життя; право на свободу; право на власність. Дайте оцінку цього переліку прав.

Чому основні права і свободи людини мають бути закріплені в Конституції?

Як захищається право людини на життя під час воєнних дій збройного конфлікту?

У навчанні прав людини мають поєднуватись різні методи і форми організації навчальної діяльності учнів, адже не лише знання прав і свобод людини формують особистість, а й сам процес навчання, спрямований на розвиток уміння висловити власну думку, навички аргументації, комунікативні навички, вміння співпрацювати, творчо взаємодіяти тощо. Слід використовувати інноваційні методи навчання й оцінювання, що добре себе зарекомендували в інтерактивному навчанні: дискусію, групову роботу, рольову гру, написання творів-роздумів, самооцінку та взаємооцінку та ін.

Для оптимального сприйняття питань, пов'язаних із правами людини, необхідно створити відповідний мікроклімат у класі й школі, де панує рівність, справедливість, свобода висловлювання учнів і вчителів, заохочується вільне висловлення власної думки та активність дій.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ПРАВОЗНАВСТВА

Правознавство (рівень стандарту). Тема 3. Особа, суспільство, держава.

Які види прав і свобод людини розрізняють

Існують різні підходи до класифікації прав і свобод людини. Розрізняють, приміром, **природні** права людини, тобто ті, що пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і **набуті** права, що характеризують правило соціально-політичний статус людини і громадянина. Конституції окремих держав виокремлюють **права людини і права громадянина**. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство – правовий зв'язок особи і держави, що проявляється у їх взаємних правах і обов'язках. Права людини у порівнянні з правами громадянина мають домінантне значення, адже перші поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, тоді як другі – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави.

Міжнародні пакти з прав «**громадянських і політичних**» та «**соціальних, економічних і культурних**», прийняті у 1966 році, впровадили класифікацію прав людини, що витікає з назви цих двох документів. Поділ прав і свобод людини на громадянські (особисті), політичні, соціальні економічні та культурні широко використовується у міжнародній практиці.

Громадянські (особисті, особистісні) і політичні права як правило називають «**негативними**» правами («свобода від»): в їх основі лежить свобода від будь-якого, в тому числі державного, втручання у сферу

самовизначення та автономії людини. До таких прав і свобод уналежнюють право на життя, на рівність перед законом, на свободу думки, совісті та релігії, на свободу і безпеку, на свободу від безпідставного арешту, затримання чи вигнання, на свободу від рабства тощо. З визнанням цих прав у держави виникає обов'язок утримуватись від втручання в особисте життя людини, а для громадян створюються умови участі у житті суспільства.

Права не обмежуються лише свободою від втручання держави. Так, для реалізації соціально-економічних і культурних прав необхідна її позитивна діяльність, тобто здійснення державою конкретних заходів щодо створення задовільного економічного та соціального середовища для тих, хто цього потребує. Наприклад, безробітні повинні отримувати грошову компенсацію, хворі та неповноспроможні особи – мати доступ до адекватної системи охорони здоров'я, малозабезпеченим сім'ям та людям похилого віку має надаватися державна допомога. Тому ці права людини називають **«позитивними»** («право на»), хоча деякі з них (наприклад, право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їхнього складу тощо) однозначно до таких віднесені бути не можуть.

Отже, громадянські та політичні права розглядаються як **«негативні»**, тобто такі, що полягають у свободі від втручання держави й імплементація яких зазвичай є безкоштовною, чи, принаймні, недорого вартісною для держави. Тоді як економічні, соціальні та культурні права є **«позитивними»** - такими, що потребують конкретних дій від держави, а значить, і певних фінансових витрат.

Що таке три покоління прав людини

Виникнення і визнання прав і свобод людини, закріплених у міжнародних документах та конституціях держав, пов'язані з різними періодами в історії людства. Розрізняють три покоління прав людини.

Перше покоління – покоління громадянських (особистих, особистісних) і політичних прав – зародилося після англійської, американської і французької революцій. Це право на життя, свобода віросповідання, право на свободу зборів, мітингів, демонстрацій, свобода виявлення поглядів тощо.

Друге покоління – покоління економічних, соціальних і культурних прав – сформувалося на початку XIX ст. у процесі боротьби людей за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Це такі права як право на працю і вільний вибір роботи, на соціальне забезпечення, відпочинок і дозвілля, на освіту, достатній рівень життя тощо.

Не можна вважати права людини першого покоління важливішими за права другого покоління, адже вони неподільні й взаємозалежні. У роки ідеологічного протистояння другої половини XX ст. ці дві категорії прав були штучно розірвані: Захід визнавав лише політичні і громадянські права, Схід – лише економічні, соціальні та культурні. Сьогодні для багатьох країн світу вельми актуальним є не лише забезпечення, приміром, виборчого права громадян, а й пошук шляхів боротьби з голодом, недоїданням, безробіттям,

неписьменністю, наркоманією, злочинністю, охорона навколишнього середовища тощо.

Права людини **третього покоління** формувалися після Другої світової війни як колективні й є такими, що можуть здійснюватися людською спільнотою чи асоціацією. Їх можна назвати правами людини і народів. Вони є «солідарними правами», тому що їх не може реалізувати окрема особа. Зазвичай до прав людини третього покоління відносять право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення, право на економічний і соціальний розвиток, право на використання спільної спадщини людства, право на мир, право на здоров'я і безпечне навколишнє середовище, право на гуманітарну допомогу. Ці права є надбанням як кожної людини, так і всього людства в цілому.

Так як права людини розвиваються в просторі й часі, зараз йде мова про **четверте покоління** прав людини, що складається з права на евтаназію, права на медичне клонування тощо.

Щодо видів прав і свобод людини, серед фахівців досі не існує єдиної точки зору. Так, на думку декого з них, усі права людини є соціальними, адже вони обумовлені соціумом, суспільством, в якому існує людина. Громадянські права зазвичай асоціюються з правами громадянина, тоді як це – особисті (особистісні) права. Інколи важко визначити, до якого саме виду слід віднести те чи інше право людини. Наприклад, право на свободу виявлення переконань не є чисто політичним правом, а містить й особистий аспект. Більшість правозахисників істинними вважають лише права і свободи людини першого покоління, тоді як економічні, соціальні і культурні, тобто ті, що потребують активних дій від держави, називають похідними чи суміжними. Виокремлення різних видів прав і свобод людини має передусім практичне значення для механізмів їх міжнародного захисту.

Практичне заняття «Європейський суд з прав людини» (Правознавство (рівень стандарту, 10 клас))

Очікувані результати:

Після цього заняття учні зможуть:

- правильно застосовувати поняття Конвенція про захист прав і основних свобод людини, «Європейський суд з прав людини», петиція;
- називати специфіку та повноваження Європейського суду з прав людини»;
- описувати процедуру розгляду справ у Європейському суді з прав людини;
- шукати й аналізувати Інтернет-ресурси щодо діяльності й рішень Європейського суду з прав людини.

План заняття:

- 1 Які регіональні органи опікуються захистом прав і свобод людини.
2. Чим займається Європейський Суд з прав людини.
3. Як звернутися до Європейського Суду з прав людини.
- 4 Як розглядаються петиції в Європейському Суді з прав людини.

Опрацюйте текст, застосовуючи технологію критичного читання «Читання в парах» або метод броунівського руху.

1. Які регіональні органи опікуються захистом прав і свобод людини

Важливим елементом міжнародного механізму захисту прав людини є **регіональні міжнародні правозахисні організації**. Учасниками таких організацій є держави, що знаходяться в певному регіоні Землі, наприклад, Європи, Африки, Південної Америки. Сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: Міжамериканська – діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини; Африканська – складається із Африканської комісії прав людини і народів, яка є органом Організації Африканської Єдності; Європейська, що діє в рамках **Ради Європи (РЄ)** – міжурядової європейської організації, утвореної в 1949 р.

Права й основні свободи людини в рамках Ради Європи закріплюються в міжнародних договорах (конвенціях і хартіях) і додаткових протоколах до них. Найважливішими з цих документів є Конвенція про захист прав людини й основних свобод, Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція прав людини, Європейська конвенція про попередження катувань і нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки або покарання та ін. Ці договори містять перелік прав людини, що мають гарантуватися кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави-члена РЄ, та встановлюють європейські процедури нагляду і гарантій за дотриманням їх положень.

При РЄ діють **Європейський Суд з прав людини**, Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів з соціальних і економічних прав, Європейський комітет попередження катувань.

Європейський Суд з прав людини не входить до національної судової системи.

2. Чим займається Європейський Суд з прав людини

Основним європейським правозахисним органом є Європейський Суд з прав людини. Цей судовий інститут, закладений Європейською конвенцією, слугує контрольним механізмом, що забезпечує гарантії прав людини, дотримання державами-учасницями положень Конвенції, впровадження її норм і принципів у національні правові системи.

Повноваження Європейського Суду з прав людини визначені Європейською Конвенцією й поширюються на всі питання, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції і Протоколів до неї. Європейський Суд захищає тільки ті права, які містяться в Європейській Конвенції, й приймає рішення стосовно тих держав – порушниць, що приєдналися до неї й додаткових Протоколів.

У випадку розгляду скарг, визнаних прийнятними відповідно до Конвенції, Європейський Суд з прав людини юридично оцінює виконання державами своїх зобов'язань за цією Конвенцією і Протоколами до неї. Тому заява в Суд може подаватися тільки стосовно дій чи бездіяльності держави

(її органів, посадових осіб, що зобов'язані забезпечити дотримання норм Європейської Конвенції), а не стосовно дій фізичних чи юридичних осіб, які, на думку заявника, не дотримувалися положень Конвенції. Відповідачем у Європейському Суді з прав людини може бути тільки держава – учасниця Конвенції, що обвинувачується в порушенні норм самої Конвенції та Протоколів до неї, у яких вона бере участь.

Рішення Європейського Суду з прав людини є обов'язковими для всіх держав, що приєдналися до Європейської конвенції.

3. Як звернутися до Європейського Суду з прав людини

Європейська конвенція встановлює коло осіб, які можуть подати петицію (скаргу) до Європейського Суду, та процедуру звернення заявника. Суд розглядає заяви, що надійшли від громадян, груп громадян (у випадку порушення однакового для них права одним й тим самим державним органом чи посадовою особою), іноземців та осіб без громадянства. Недержавні юридичні особи можуть скаржитися до Європейського Суду щодо порушення права власності, свободи асоціацій, а ЗМІ – щодо порушення свободи вираження своїх поглядів.

Зі статті 34 Протоколу № 11 Європейської конвенції про права людини й основних свобод

Суд може приймати від будь-якої особи, неурядової організації чи групи осіб заяви про порушення однієї з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції чи протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати ніяким способом ефективному здійсненню цього права.

Зі статті 26 Конвенції про захист прав людини й основних свобод

Комісія може приймати справу до розгляду, тільки якщо були використані усі внутрішні засоби захисту, і розглядати справу відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення національними органами.

Суд може приймати до розгляду й скарги щодо дій фізичних осіб і недержавних організацій, але лише тоді, коли визначить, що держава зобов'язана була захистити людину від цих порушень, наприклад, скарги щодо порушення права на свободу вираження своїх поглядів, права на захист приватного життя, права на вступ до профспілки і права на власність. Форма, в якій викладено скаргу, та її назва жодного значення не мають. Зазвичай Суд розглядає заяви, що надійшли на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи. Однак до розгляду приймаються й заяви на зразок «в Європу» або «тому, хто може допомогти».

До петиції висуваються такі вимоги:

- скарга не повинна бути безпідставною – заявник має розкрити наявність порушення права державою – відповідачем;
- заява не має містити заздалегідь неправдивої інформації чи писатися в образливій для держави-відповідача формі чи порушувати правило конфіденційності, що застосовується до процедур ;

- петиція не може бути анонімною, однак заявник має право вимагати від Суду не розголошення його істинного імені (заявникові може присвоюватися псевдонім);
- Суд не розглядає петицій, що по суті своїй є аналогічними вже розглянутим або які вирішені іншими міжнародними правозахисними органами.

Після прийняття петиції секретаріат Суду надсилає заявникові офіційний бланк, який він має ретельно заповнити.

4. Як розглядаються петиції у Європейському Суді з прав людини

Процедура розгляду петицій у Суді надзвичайно складна і має декілька етапів. Спочатку петиція потрапляє до Секретаріату Суду, який реєструє та направляє її у відповідний комітет, а у разі недотримання встановлених вимог – повертає заявникові.

Коли петиція потрапляє в один з Комітетів Суду, він у складі трьох суддів оцінює справу і або визнає її неприйнятною, або передає у Палату Суду. Палата має докласти зусиль до «дружнього врегулювання» справи. Це означає, що держава-порушниця сплачує заявникові певну суму як компенсацію, а останній забирає свою петицію. Якщо справа доходить такого фіналу, то державі не інкримінується порушення прав людини.

У разі недосягнення дружнього врегулювання, справа розглядається в Суді у форматі відкритих слухань за участі представників сторін. Процедура розгляду є безоплатною й не вимагає обов'язкової участі адвоката. Однак заявникові, як правило, рекомендують звернутися до його послуг, а у разі відсутності у нього коштів, витрати на адвоката може взяти на себе Рада Європи.

По закінченню розгляду справи Палата виносить рішення про наявність чи відсутність у конкретному випадку порушення Європейської Конвенції державою-відповідачем. Прийняте рішення є обов'язковим для всіх учасників процесу. Суд має право присуджувати стороні, що постраждала, справедливе відшкодування, однак це не завжди грошова компенсація. Існує неписане правило, згідно якого у випадку розгляду петиції справедливо засудженої особи достатнім для заявника вважатиметься сам факт визнання порушення прав.

Протягом трьох місяців прийняте Судом рішення може бути оскаржене будь-якою зі сторін у Великій Палаті, що переглядає справу по суті й приймає остаточне рішення.

Нагляд за виконанням рішень здійснює Комітет Міністрів Ради Європи. Держава, щодо якої винесено рішення, зобов'язана інформувати його про вжиті на виконання рішення заходи. Якщо держава не вживає необхідних дій, це питання виноситься на порядок денний Комітету протягом шести місяців. А у випадку необґрунтованої відмови держави від виконання рішення, до неї можуть застосовуватися різноманітні засоби впливу економічного і політичного характеру. Як правило, в них не виникає потреби, адже Європейський Суд з прав людини має такий моральний авторитет, що

виконання його рішень – справа честі кожної держави, яка приєдналася до Європейської Конвенції.

Завдання 1.

Розгляньте зразок петиції, що подається до Європейського суду з прав людини. Складіть скаргу-звернення щодо реальної чи вигаданої вами історії порушення прав людини.

ЗАЯВА

Згідно ст. 34 Європейської конвенції та ст. 45 і 47 Процедури Суду

I. Сторони

A. ЗАЯВНИК

1. Прізвище
2. Ім'я, по батькові
3. Громадянство
4. Рід занять
5. Дата і місце народження
6. Постійна адреса
7. Номер телефону
8. Адреса місця, де проживає у даний момент
9. Прізвище, ім'я, по батькові представника
10. Рід занять представника
11. Адреса представника
12. Номер телефону представника

B. ВИСОКА СТОРОНА, ЩО ДОМОВЛЯЄТЬСЯ

13. Назва країни, проти якої подано заяву _____

II. Опис фактів

14. _____

III. Опис ймовірних порушень положень Конвенції і/або протоколів, аргументи на підтвердження

15. _____

IV. Заява (відповідно до ст. 35 (1) Конвенції)

16. Остаточне рішення _____
17. Інші рішення (в хронологічному порядку) _____
18. Чи існують будь-які інші засоби внутрішнього захисту, які ви ще не використали? Якщо так, поясніть, чому вони Вами не були використані? _____

У. Виклад предмету заяви і попереднього розміру справедливого відшкодування

19. _____

VI. Заява щодо процедур в інших міжнародних інстанціях

20. Чи подавали Ви скарги в інші міжнародні інстанції для розслідування чи врегулювання? Якщо так, опишіть деталі.

VII. Перелік документів, що додаються

21. а) _____
- б) _____

в) _____

УІІІ. Декларація і підпис

22. Я свідомо заявляю, що всі надані у цій заяві відомості є точними.

Країна і місто _____

Дата _____

Підпис заявника і/або його представника

Завдання 2. *Висловіть свої міркування щодо справи, послідовно виконуючи завдання до неї.*

Європейський суд з прав людини постановив рішення, яким визнав порушення Україною ст. 8 Європейської конвенції з прав людини і основних свобод та зобов'язав сплатити 8 тис. євро громадянину України Ромуальду Новоселецькому, який зараз проживає в Уссурійську (Росія). Гроші повинні бути виплачені у відшкодування збитків унаслідок зникнення речей з квартири Новоселецького в той час, як там з незаконного дозволу державної установи жила інша людина, й у відшкодування нематеріального збитку внаслідок неможливості позивача і його родини протягом тривалого часу жити в своїй квартирі. Європейський суд з прав людини визнав, що внаслідок незаконного рішення державної установи Новоселецький був змушений жити з чужою родиною, чим було порушено його право на особисте і сімейне життя (право на приватність).

I рівень:

- а) визначте, до якої інстанції звернувся громадянин України;
- б) про порушення якого права йдеться.

II рівень:

- а) у чому саме Європейський суд виявив порушення права на приватність;
- б) на статтю якого документу він посилався при розгляді справи.

III рівень:

- а) у чому полягає суть конфлікту та хто є його сторонами.
- б) сформулюйте, яке питання вирішував Європейський суд та яким було його рішення.

IV рівень: виходячи з матеріалів справи, висловіть власну позицію щодо важливості для людини права на приватне життя. Свою позицію аргументуйте.

Завдання 3.

Прочитайте текст, виконавши завдання до нього.

Система захисту, передбачена ....., за своєю природою є додатковою. Це означає, що захист прав людини здійснюють, насамперед, ... та адміністративні органи. Європейський суд та Європейська комісія з прав людини та основних свобод – останні інстанції у справах, що стосуються прав людини, і розглядаються в національних судах. Рішення ... є остаточним і обов'язковим для ... Європейської конвенції з прав людини і основних свобод. Невиконання їх може призвести до зупинення членства в ... і навіть до виключення з неї.

I рівень: переписіть текст, вставляючи пропущені слова (у потрібному відмінку) із поданого нижче переліку:

Рада Європи; Європейський суд; національні суди; Європейська конвенція з прав людини і основних свобод; держави-учасниці

II рівень: про які регіональні механізми захисту прав людини йдеться у тексті, наведіть конкретні приклади відповідних органів та організацій.

III рівень: використовуючи текст та інформацію заняття, опишіть, як діють регіональні механізми захисту прав людини.

IV рівень: застосовуючи наведений текст, доведіть, що Європейський суд з прав людини є дієвим органом захисту прав і свобод людини.

Домашнє завдання:

Скориставшись Інтернет-ресурсами, знайдіть та проаналізуйте дві справи, що розглядалися Європейським судом стосовно України:

- Яке право захищалося в цій справі?
- Хто був учасником справи?
- Які рішення було прийнято в цих справах?
- Про що, на вашу думку, свідчить значна кількість звернень громадян України до Європейського суду з прав людини?

Календарно-тематичне планування уроків із предмета «Правознавство. Практичний курс», 9-й клас

№	Зміст уроку	дата	дата	дата
Вступ (1 година)				
1	Мета, завдання, особливості курсу. Як працювати на уроках курсу. Як користуватися підручником.			
Розділ 1. Правила і закони у суспільстві та твоєму житті (6 годин)				
2	Що таке правила та як вони виникають. Які правила існують у суспільстві. У чому призначення правил.			
3	Що таке право. Норми права та їх види. Галузі права.			
4	Що таке правовідносини. Учасники правовідносин. Підстави виникнення правовідносин.			
5	Що таке закон. Конституція України – Основний закон держави. Підзаконні акти та їх значення для життя громади.			
6	Яка поведінка є правомірною. Що таке правопорушення. Види правопорушень.			

	Що є складом правопорушення.			
7	Юридична відповідальність. Види юридичної відповідальності. Коли і як особа відповідає за правопорушення.			
8	<i>Узагальнення / практичне заняття</i>			
Розділ 2. Ти – людина, громадянин, значить маєш права (5 годин)				
9	Що таке права і свободи людини. Загальна декларація прав людини. Види прав і свобод людини. Конвенція ООН про права дитини.			
10	Що означає бути громадянином держави. Як набути громадянства України. Як визначається громадянство дітей. За яких підстав припиняється громадянство України.			
11	Конституційні права і свободи людини і громадянина. Як реалізувати та захистити права і свободи людини і громадянина. Які основні обов'язки закріплює Конституція України.			
12	Як громадяни беруть участь у житті демократичної держави. Що таке самоврядування. Громадські об'єднання та дитячі й молодіжні організації.			
13	Право на освіту в Україні. Якими є права та обов'язки учнів, учителів і батьків у навчальному процесі.			
14	<i>Узагальнення / практичне заняття</i>			
Розділ 3. Ти і цивільно-правові відносини (6 годин)				
15	Що регулює цивільне право. Як реалізувати й захистити особисті немайнові та майнові права.			
16	Що таке право власності. Як людина стає власником. Якими правами наділені неповнолітні власники. Якими є підстави припинення права власності.			
17	Які договори є цивільно-правовими. Як укласти договір. Які договори можуть укладати неповнолітні особи.			
18	Що таке цивільно-правова відповідальність. Відповідальність за шкоду, заподіяну			

	малолітніми особами. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх осіб.			
19	Хто такі спадкодавець і спадкоємець. Що таке заповіт. Як заповісти майно. Як успадкувати майно.			
20	Хто такі споживачі, продавці, виробники, виконавці. Які права споживачів закріплені законодавством України. Як захистити права споживачів. Які організації та установи допомагають споживачам у захисті їхніх прав.			
21	<i>Узагальнення / практичне заняття</i>			
Розділ 4. Закони в житті твоєї сім'ї (3 години)				
22	Що таке сім'я і шлюб. Як укласти шлюб. Чи можуть неповнолітні укласти шлюб. Які особисті немайнові та майнові права і обов'язки мають подружжя.			
23	Взаємні права та обов'язки батьків і дітей. Особисті немайнові права дітей. Права батьків і дітей на майно, право на утримання.			
24	Як держава захищає права дитини в сім'ї. Що таке опіка, піклування, усиновлення. Якими є підстави позбавлення батьківських прав.			
Розділ 5. Твої права у трудових відносинах (3 години)				
25	Що таке право на працю. Як законодавство регулює трудові відносини. Що таке трудовий договір.			
26	Як законодавство регулює працю неповнолітніх. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх.			
27	Право на підприємницьку діяльність. Як зареєструватися підприємцем.			
28	<i>Узагальнення / практичне заняття</i>			
Розділ 6. Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві (4 години)				
29	Які відносини регулює адміністративне право. Що таке адміністративне правопорушення. Види адміністративних стягнень. За які адміністративні проступки відповідають			

	неповнолітні особи.			
30	Що регулює кримінальне право. Що таке злочин. Ознаки та види злочинів. Склад злочину.			
31	Що таке кримінальна відповідальність. Що називається покаранням. Які покарання передбачені Кримінальним кодексом України. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.			
32	Правоохоронні органи в Україні. Національна поліція та її підрозділи. Взаємодія поліції та громади. Патрульна служба.			
Розділ 7. Твоя подорож у світ юридичних професій (1 година)				
33	Які юридичні професії існують. Статус і повноваження суддів. Слідчий і прокурор. Адвокат і нотаріус. Коли й як звертатися до правника.			
34	<i>Узагальнення / практичне заняття</i>			
35	Резервний час			

**Календарно-тематичне планування уроків із правознавства
(рівень стандарту), 10-й клас (за розвантаженою програмою)**

№	Зміст уроку	Дата	Дата	Дата
1/1	Вступ до предмета «Правознавство» (0,5 год.) Поняття, мета, завдання й структура курсу. Методичне забезпечення (програма, підручники, правові акти). Особливості роботи на уроках та підготовки до уроків вдома.			
Частина перша: ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ (6 годин)				
Тема 1. Загальна характеристика держави та державної влади (1,5 год.)				
1/1	Поняття і ознаки держави. Функції держави: поняття і види. Теорії виникнення держави.			
2	Поняття і види влади. Особливості державної влади. Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади.			

Тема 2. Державний лад (1 год.)				
3	<p>Поняття і загальна характеристика державного ладу. Види і загальна характеристика форм правління. Форми територіального устрою держави: поняття і види. Політичні режими: поняття і види.</p>			
Тема 3. Особа, суспільство, держава (2 год.)				
4	<p>Правовий статус особи. Поняття і загальна характеристика прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Покоління прав людини.</p>			
5	<p>Громадянство: підстави набуття й припинення. Поняття й ознаки правової та соціальної держави.</p>			
6	<i>Практичне заняття: Характеристика державного ладу</i>			
Частина друга: ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА (6 годин)				
Тема 1. Поняття і загальна характеристика права (1 год.)				
7	<p>Поняття і ознаки права. Основоположні та загальні принципи права. Функції права. Джерела та форми права: поняття й види.</p>			
Тема 2. Поняття і структура системи права (1 год.)				
8	<p>Поняття системи права. Публічне і приватне право. Галузі права, правові інститути. Правові норми: ознаки, структура. Співвідношення правових норм і статей правових актів. Поняття законодавства. Систематизація правових актів: поняття і види.</p>			
Тема 3. Правовідносини (1 год.)				
9	<p>Поняття і види правовідносин. Склад правовідносин. Суб'єкти правовідносин. Правосуб'єктність осіб. Особливості правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб. Об'єкти правовідносин. Зміст правовідносин. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин.</p>			
Тема 4. Правопорушення (1 год.)				
10	<p>Поняття правопорушення. Види правопорушень.</p>			

	Склад правопорушення.			
Тема 5. Юридична відповідальність (1 год.)				
11	Поняття відповідальності. Поняття, ознаки й підстави юридичної відповідальності. Види юридичної відповідальності: поняття, загальна характеристика. Обставини, що виключають протиправність діяння.			
12	<i>Практичне заняття (1 год.): Розв'язання правових ситуацій із тем другої частини курсу</i>			
13	<i>Урок повторення й узагальнення</i>			
Частина третя. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ (11 год.)				
Тема 1. Конституційне право (1 год.)				
14	Загальна характеристика конституційного права. Особливості норм конституційного права. Ознаки та структура Конституції України. Характеристика державного ладу України.			
Тема 2. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина (1 год.)				
15	Міжнародні стандарти у галузі прав людини: поняття, акти, що їх закріплюють. Загальна характеристика прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Конституційні обов'язки громадян України. Гарантії та механізми захисту прав і свобод людини: поняття і види.			
16	<i>Практичне заняття (1 год.): Європейський суд з прав людини.</i>			
Тема 3. Особливості організації державної влади та місцевого самоврядування в Україні (3 години)				
17	Загальні засади організації державної влади в Україні. Референдум і вибори: поняття й види. Верховна Рада України.			
18	Президент України. Органи державної виконавчої влади України: Кабінет Міністрів. центральні та місцеві органи виконавчої влади.			
19	Судова система України. Правоохоронні органи України. Міське самоврядування в Україні.			
20	<i>Практичне заняття (1 год.) Вибори до органів місцевого самоврядування.</i>			
Тема 4. Адміністративне право (1 год.)				

21	Загальна характеристика адміністративного права. Публічне адміністрування. Державна служба. Поняття та склад адміністративного проступку. Адміністративні стягнення. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.			
Тема 5. Кримінальне право (2 год.)				
22	Загальна характеристика кримінального права. Поняття злочину. Склад злочину. Види злочинів. Стадії вчинення злочину. Співучасть у злочині.			
23	Поняття і підстави кримінальної відповідальності. Обставини, що пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність. Види кримінальних покарань. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.			
24	Практичне заняття (1 год.): <i>Розв'язання правових ситуацій із адміністративного та кримінального права.</i>			
25	<i>Урок повторення й узагальнення</i>			
Частина четверта. ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ (9 год.)				
Тема 1. Цивільне право (3 год.)				
26	Загальна характеристика цивільного права. Особливості цивільної правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб. Особисті немайнові та майнові права фізичної особи.			
27	Поняття й умови дійсності правочинів. Цивільні договори. Поняття спадкового права. Порядок спадкування.			
28	Підстави цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх. Способи захисту цивільних прав. Поняття й значення строків позовної давності.			
29	Практичне заняття (1 год.): <i>Особливості права власності неповнолітніх.</i>			
Тема 2. Сімейне право (1 год.)				
30	Загальна характеристика сімейного права. Поняття сім'ї. Умови і порядок укладення та припинення шлюбу. Підстави визнання шлюбу недійсним. Особисті та майнові права й обов'язки подружжя.			

	Особисті та майнові права й обов'язки батьків і дітей.			
Тема 3. Загальна характеристика житлового та земельного права (1 год.)				
31	Предмет та джерела житлового права. Право громадян на житло. Приватизація. Договір житлового найму. Предмет та джерела земельного права. Види земель в Україні. Форми та суб'єкти права власності на землю. Способи набуття та припинення права власності на землю. Користування землею: поняття, суб'єкти, види.			
Тема 4. Трудове право (2 год.)				
32	Загальна характеристика трудового права. Трудовий договір: поняття, зміст, форма, строки. Підстави припинення трудового договору.			
33	Поняття й види робочого часу та часу відпочинку. Трудова дисципліна. Дисциплінарні стягнення: поняття, види та порядок їх накладення й зняття. Матеріальна відповідальність.			
34	<i>Практичне заняття(1 год.): Розв'язання правових ситуацій із цивільного, сімейного та трудового права.</i>			
35	<i>Урок повторення й узагальнення</i>			